

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՒՅՑ ԿՈՄԻՏԵԻ  
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ ԾԱՎԱԼԱԾ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ  
1919-1920թթ.

*Արմեն Ս. Հայրապետյան*

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան, Գյումրի, ՀՀ

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

**Ամփոփում**

Նախաբան. 1919-1920թթ. Արևելյան Հայաստանում գործող հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանը վերաբերող մի շարք հարցեր առայսօր կարոտ են լուրջ ուսումնասիրության: Սույն հոդվածի շրջանակներում ժամանակի պարբերական մամուլի հաղորդումների և հայտնաբերված նոր արխիվային փաստաթղթերի համադրմամբ առանձին հետազոտության առարկա ենք դարձրել Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի՝ Ալեքսանդրապոլում 1919-1920 թթ. ծավալած գործունեությունը: Մեթոդներ և նյութեր. Ուսումնասիրության մեթոդաբանական հիմքը արխիվային նյութի անաչառ օգտագործումն է, հիմնահարցերի աղբյուրագիտական վերլուծությունը՝ իրադարձությունների անկողմնակալ լուսաբանման պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ: Վերլուծություն. Հոդվածում ներկայացվում է 1918-1920 թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականության սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ ծանր վիճակը, ինչպես նաև լուսաբանվում են քաղաքային իշխանությունների և Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի համատեղ քայլերն այն շտկելու ուղղությամբ: Արդյունքներ. 1918 թ. դեկտեմբերին սկսված հայ-վրացական կարճատև պատերազմից հետո Ալեքսանդրապոլի գավառը հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական շատ ծանր իրավիճակում, որն անմիջապես ազդեց գաղթականության վիճակի վրա: Քաղաքը վերածվեց մուրացկանների բնակատեղիի: Քաղաքային իշխանությունների՝ գաղթականության վիճակը բարելավելու անկարողությունը շուտով հանգեցրեց զինված բախումների: Պա-

բենամթերքի մատակարարման հարցերը կարգավորելու համար Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ) փորձեց բոլոր գաղթականներին հավաքել ցարական բանակի նախկին զորանոցներում: Սակայն 30000 մարդու մեկ տեղում կենտրոնացնելը լուծում չէր: Ընդհակառակը՝ թշվառությունը հանգեցրեց բարքերի անկման ու հիվանդությունների տարածման: Ահռելի մասշտաբների հասան սովամահության դեպքերը: Դրությունը փոխվեց միայն 1920թ. գարնանը, երբ ՀՀ իշխանություններին հաջողվեց շուրջ 36.000 գաղթականների տեղավորել Կարսի և Ալեքսանդրապոլի դատարկված գյուղերում:

**Բանալի բառեր՝** *Ալեքսանդրապոլ, որբանոց, գաղթական, հանրակացարան, սով, Կարս, Պոլիզոն, զորանոց, բարեգործական կազմակերպություն:*

**Ինչպես հղել՝** Հայրապետյան Ա. *Դրվագներ Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի Ալեքսանդրապոլում ծավալած գործունեությունից 1919-1920թթ.:* // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2023: Հ. 2 (26): 43-53 էջեր:

DOI:

## EPISODES FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITIES OF THE AMERICAN RELIEF COMMITTEE IN ALEXANDRAPOL IN 1919-1920

**Armen S. Hayrapetyan**

Institute of History of NAS, Yerevan, RA  
Shirak State University after M.Nalbandyan, Gyumri, RA  
Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

### Abstract

**Introduction:** A number of issues related to the activities of non-governmental charitable organizations operating in Eastern Armenia in 1919-1920 still need to be seriously studied. In the framework of this article, by combining the reports of the periodical press of that time and newly discovered archival documents, we made the activity of the American Charity Committee in Alexandropol in 1919-1920 the subject of a separate study. **Methods and materials:** The methodological basis of the study is the archival material and the source-oriented analysis of the issues. We have used the historical-comparative method of unbiased coverage of events. **Analysis:** The article presents the extremely difficult socio-economic situation of the settlers settled in Alexandropol County in 1918-1920 and highlights the joint steps taken by the city authorities and the American Relief Committee in the Middle East to remedy it. **Results:** After the Armenian-Georgian short war in December 1918, the uyezd found itself in an extremely difficult socio-economic situation, which immediately affected the conditions of the emigrants. The city turned into beggars settlement. The inability of the city authorities to improve the migration situation led to armed collisions. To address food problems, the American Near East Relief Committee (Amercom) sought to concentrate migrants in former barracks of the tsarist army. However, the concentration of about 30,000 people in one place did not solve the problem. On the contrary, misery led to a decline in morals and the spread of diseases. The cases of starvation have reached enormous proportions. The situation changed only in the spring of 1920 when the Armenian authorities managed to accommodate about 36,000 migrants in the abandoned villages of Kars and Alexandrapol.

**Key words:** Alexandrapol, orphanage, refugee, hostel, hunger, Kars, Poligon, barracks, charity organization.

**Citation:** Hayrapetyan A. Episodes from the History of the Activities of the American Relief Committee in Alexandrapol in 1919-1920. // "Scientific Works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2023. V. 2 (26). pp. 43-53. DOI:

## ЭПИЗОДЫ ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АМЕРИКАНСКОГО КОМИТЕТА ПОМОЩИ В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ В 1919-1920 ГГ.

*Армен С. Айрапетян*

Институт истории НАН, Ереван, РА

Ширакский государственный университет им. М. Налбандяна, Гюмри, РА

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА

### Аннотация

**Введение:** Ряд вопросов, связанных с деятельностью неправительственных благотворительных организаций, действующих в Восточной Армении 1919-1920 гг., все еще нуждается в серьезном изучении. В рамках этого доклада, объединив сообщения периодической печати того времени и вновь обнаруженные архивные документы, мы сделали предметом отдельного исследования деятельность Американского благотворительного комитета в Александрополе в 1919-1920 гг.. **Методы и материалы:** Методологическую основу исследования составляет непредвзятое использование архивного материала, источниковедческий анализ вопросов, с использованием историко-сравнительного метода непредвзятого освещения событий. **Анализ:** В статье представлено крайне тяжелое социально-экономическое положение переселенцев, расселенных в Александропольском уезде в 1918-1920 гг., и освещены совместные шаги, предпринятые городскими властями и Американским комитетом помощи на Ближнем Востоке для его исправления. **Результаты:** После короткой армяно-грузинской войны, начавшейся в декабре 1918 г., уезд оказался в очень тяжелом социально-экономическом положении, что сразу отразилось на состоянии беженцев. Город превратился в поселение нищих и попрошайек. Неспособность городской власти улучшить состояние беженцев привело к вооруженным столкновениям. С целью урегулирования вопросов снабжения продовольствием Американский комитет помощи на Ближнем Востоке (Амерком) попытался собрать всех беженцев в бывшие казармы царской армии. Однако сконцентрирование 30000 человек в одном месте не стало решением. Наоборот, бедственное положение привело к упадку нравственных устоев и распространению болезней. Больших масштабов достигло число смертей от голода. Положение изменилось лишь весной 1920 г., когда властям РА удалось разместить около 36000 беженцев в опустошенных селах Карса и Александрополя.

**Ключевые слова:** Александрополь, детский дом, беженец, общежитие, голод, Карс, Полигон, барак, благотворительная организация.

**Как цитировать:** Айрапетян А. Эпизоды из истории деятельности Американского комитета помощи в Александрополе в 1919-1920 гг.. // "Научные труды" ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2023. Т. 2 (26). 45-56 сс. 43-53. DOI:

**ՆԱԽԱԲԱՆ.** XX դ. սկզբի հայ գաղթականության պատմությունը հայ պատմագիտության թերևս ամենաուսումնասիրված հարցերից է: Անցած հարյուրամյակի ըն-

թացքում հայրենիքում և սփյուռքում հրատարակվել են հարյուրավոր հուշագրություններ ու գիտական մենագրություններ: Հրապարակի վրա առկա է փաստավավերագրական բնույթի հսկայական տպագիր նյութ: Այդուհանդերձ որոշ հարցեր, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Արևելյան Հայաստանի տարածքում հաստատված գաղթականների թիվը, ըստ բնակության վայրերի նորեկների տեղաբաշխման հարցը, գաղթականության սոցիալական դրությունը, գաղթականության շրջանում բարեգործական կազմակերպությունների ծավալած որբախնամ ու հիվանդախնամ գործունեությունը և այլն, առայսօր լուրջ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

Վերջին տարիների մեր ուսումնասիրությունները, որ հրապարակվել են ՀՀ և արտասահմանյան գիտական պարբերականներում, կոչված են Ալեքսանդրապոլի գավառի օրինակով լույս սփռելու վերոնշյալ հիմնախնդիրներից շատերի վրա: Շարունակելով այս ուղղությամբ մեր հետազոտությունները՝ ստորև արխիվային նորահայտ վավերագրերի և ժամանակի պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ առանձին ուսումնասիրության առարկա կդարձնենք 1919-1920 թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականության սոցիալական վիճակի հարցը, կուսաբանենք Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի և ՀՀ իշխանությունների համատեղ ձեռնարկած քայլերը գաղթականության վիճակը բարելավելու և Ալեքսանդրապոլի հանրակացարանները բեռնաթափելու ուղղությամբ:

#### **Իրադրությունն Ալեքսանդրապոլում 1918-1919 թթ.**

1918թ. գարնանը տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Ապրիլի 1-ին սկսված թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը նոր խուճապ առաջացրեց հայության շրջանում: Կարսի հանձնումից հետո ավելի քան 100000 քրիստոնյաներ շարժվեցին դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ [26, էջ2]: Թե գարնանային այդ օրերին որևէ մեկը զբաղվեց սրանց տեղավորմամբ, հայտնի չէ: Կարսի անկումից մեկ ամիս անց թուրքերը տիրեցին Ալեքսանդրապոլին և Արևելյան Շիրակի գյուղերին, իսկ մայիսի 28-ին մտան Մեծ Ղարաքիլիսա: Հայության համար օրհասական այդ օրերին, տասնյակ հազարավոր մարդիկ, փրկվելով թուրքական յաթաղանից, շարժվեցին դեպի Էջմիածին ու Փամբակ: Ականատեսների վկայությամբ միայն Փամբակում թուրքական ներխուժման նախօրեին կուտակվել էր մոտ 200.000 մարդ [8, էջ 57]:

Զինագրաված շրջաններում թուրքերը ձեռնամուխ եղան հայության ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականությանը, ինչի արդյունքում դիմախեղվեց գավառի ազգաբնակչության էթնիկ պատկերը: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ այդ եղեռնագործությանը զոհ գնաց մոտ 18000 մարդ (12000 սպանված, 6000 գերի) [12, թ. 179: 15, թ. 47: 24, թ.1]: Մինչդեռ վերջին տարիների մեր ուսումնասիրությունների համաձայն՝ թուրքական տիրապետության ընթացքում Ալեքսանդրապոլում, Արևելյան Շիրակի և Փամբակի գյուղերում կոտորվել է մոտ 20.000 մարդ, 6000-ը զոհ է գնացել սովին ու համաճարակային հիվանդություններին, ևս 15000-ը գերվել ու անվերադարձ քշվել է կայսրության խորքերը [21, էջեր 113-127: 22, էջեր 254-262]: Օսմանյան տիրապետությունը ծանր հարված հասցրեց նաև գավառի տնտեսությանը: Ալեքսանդրապոլում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի հաշվումներով՝ թուրքերը տարան մոտ 50000

գլուխ խոշոր և 100000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն, 5000 ձի, 2,5 մլն փութ ցորեն և 1 մլն փութ գարի [2, էջ 19]:

1918 թ. աշնանը աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան կայսրությունը սկսեց դուրս բերել իր զորքերը զինագրավված տարածքներից: Թուրքերի հեռանալուց հետո Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչական պատկերը փոխվեց: ՀՀ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ Փամբակի շրջանը (Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամաս) դարձավ նոր ձևավորված Դիլիջանի գավառի մաս [25, էջ 4], իսկ Արևելյան Շիրակի տարածքում ձևավորվեց Ալեքսանդրապոլի նոր գավառը՝ 4 տեղամասերով և 129 գյուղերով [16, թ. 20]:

Հաստատված խաղաղությունը հնարավորություն տվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչությանը վերադառնալու: Կարս անցնելու հույսով դեպի Ալեքսանդրապոլ շարժվեցին նաև Անդրկովկասի տարբեր գավառներում ծվարած գաղթականների քարավանները: Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի տվյալներով՝ արդեն 1919թ. հունվարին Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության թիվը հասավ 152414-ի, որից 118053-ը բնիկներ էին, 31989-ը՝ արևմտահայեր, իսկ 2372-ը՝ ռուսահայ փախստականներ [9, թ.20] (համեմատության համար նշենք, որ 1915 թ.-ին գավառն ուներ 226740 բնակիչ) [30, c. 37]: Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում Կարս անցնելու հույսով Վրաստանից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվեց ևս 25000 գաղթական [3, էջ 5]:

Ցավոք, խաղաղությունը երկարատև չեղավ: Հեռացող թուրքերը հայ-վրացական պատերազմ հրահրեցին, որը չարիք դարձավ տնտեսապես քայքայված գավառի ազգաբնակչության համար: Սովից մեռնող բնակչությանը փրկելու ակնկալիքով Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությունը 1918 թ. դեկտեմբերի 30-ին դիմեց ՀՀ կառավարությանը՝ խնդրելով հեռու մնալ ծայրահեղ անցանկալի պատերազմից, դադարեցնել հացի վերջին պաշարների բռնագրավումը և վերջ տալ զորակոչին [11, թ.3], սակայն արդյունքի չհասավ: 1919 թ. փետրվարին, երբ ձմռան բուքերի պատճառով երկաթուղային հաղորդակցությունը Կարսի և Ջաջուռի միջև դադարեց, պարենավորման հարցը մտավ փակուղի, իսկ գավառը հայտնվեց սովի ճիրաններում: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարության գաղթականական կոմիտեն, որ կոչված էր ապահովելու գաղթականության պարենավորման գործը, իր առաքելության մեջ ձախողվեց: Պարենավորման գործի տապալման հիմնական պատճառն աշխատանքների սխալ կազմակերպումն էր: Գաղթականության խնամատարության գործը հանձնարարվել էր երկու՝ միմյանցից որակապես տարբեր կառույցների՝ ՀՀ պարենավորման ու խնամատարության նախարարությանն ու Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեին (այսուհետև՝ Ամերկոմ): Սրանց անհամաձայնեցված գործողությունները հանգեցրին սովի ու հազարավոր մարդկանց մահվան [17, թ.45-49]: Սովի տարածման գործում մեծ դերակատարություն ունեցավ նաև տեղական պաշտոնյաների առասպելական ընչաքաղցությունը՝ «երբ հաց ստացվում էր 100.000 մարդու համար, սակայն 30.000 գաղթականը դարձյալ մնում էր սոված» [7, էջ 2]:

Քաղաքը վերածվեց մուրացկանների ու հիվանդների բնակատեղիի, իսկ գաղթականությունն այնքան բարոյագրկվեց, որ «մայրն իր կիսակենդան երեխային գիշերը ծածուկ դուրս էր շարտում փողոց, որպեսզի օգտվի սնունդի նրա բաժնից» [28, էջ 2]:

Առավել սարսափելի էր վիճակը գյուղերում: Սովն ու համաճարակային հիվանդություններն այստեղ ընդունեցին ահռելի մասշտաբներ: Ականատեսների վկայությամբ՝ բակերում նույնիսկ շուն ու կատու չէր մնացել, իսկ մարդիկ անասունների նման սարերում ու դաշտերում օրերով կանաչ էին ուտում [29, էջ 4]:

Համեմատաբար բարվոք վիճակում էին որբերը: 1919 թ. ապրիլի 12-ին ՀՀ խնամատարության նախարար Սահակ Թորոսյանի և Ամերկումի հայաստանյան բաժնի ներկայացուցիչ կապիտան Էլդերի միջև կնքված պայմանագրով ՀՀ տարածքում գործող որբանոցների, առանձին կայանների, ինչպես նաև թափառող որբերի խնամքն ու դաստիարակությունը հանձնվել էր կոմիտեի հոգածությանը: Նախարարությունն ապահովելու էր միայն կրթադաստիարակչական և բարոյահոգեբանական մթնոլորտի հսկողությունը: 1919 թ. մայիսի 1-ից Ամերկումի փաստացի հոգածության տակ էին անցել նաև Ալեքսանդրապոլում գործող որբանոցներն ու որբերի հիվանդանոցը [10, թ.153]:

Գաղթականության վիճակը բարելավելու քաղաքային իշխանությունների անկարողությունը հանգեցրեց կողմերի միջև հարաբերությունների ծայրաստիճան սրմանը՝ Ալեքսանդրապոլը վերածելով ռազմական գործողությունների թատերաբեմի: Ըստ «Հայաստանի ձայն» պարբերականի՝ ընդհարումները սկսվեցին մարտի վերջերին: Այն բանից հետո, երբ քաղաքի թաղամասերից մեկում հայտնաբերվեց բռնության հետքերով երկու դիակ, կողմերը՝ իբրև երկու թշնամի բանակներ, գնդացիներով և ատրճանակներով իրար դեմ դուրս ելան: «Քաղաքային իշխանություններն արտակարգ միջոցների դիմեցին ներքին պատերազմի առաջն առնելու համար, կասեցրին ռազմական գործողությունները, բայց մեղմել դրանց դրդապատճառները չկարողացան», - գրում է պարբերականը [23, էջ 2]:

Ծայրահեղության հասած գաղթականությունը փորձեց զենքի ուժով լուծել իր պարենավորման հարցը: Անօրինականություններն ու թալանը գավառում ընդունեցին համատարած բնույթ: Գաղթականների զինված խմբերի հարձակումները գյուղերի վրա, անասնագործությունն ու թալանը շարունակվեցին մինչև տարեվերջ: Իրավիճակը չփոխվեց նույնիսկ այն բանից հետո, երբ 1919 թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլում հայտարարվեց ռազմական դրություն [13, թ.35]: 1919 թ. սեպտեմբերի 4-ին ՆԳ նախարարին ուղղված իր զեկուցագրում Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանը, իր անհանգստությունը հայտնելով Ալեքսանդրապոլում տիրող վիճակի մասին, գրել է. «Հարևան շրջանում իշխանության այդպիսի փլուզումը վարակում է շրջապատը: Հաճեցեք գործնական խիստ միջոցներ ձեռնարկել և սանձահարել անարխիան, քանի դեռ ուշ չէ և քանի դեռ դա մեր ուժերի սահմաններում է» [14, թ.66]:

Արդարության համար նշենք, որ չնայած ծայրահեղ ծանր նյութական վիճակին գաղթականության հիմնական մասը զերծ մնաց օրինազանց քայլերից:

#### **ՀՀ կառավարության և Ամերկումի համատեղ ջանքերն Ալեքսանդրապոլը բեռնաթափելու ուղղությամբ**

1919 թ. օգոստոսին գավառում պարենավորման գործը վերջնականապես մտավ փակուղի: Ցանկանալով քաղաքում ապաստանած գաղթականներին մեկ տեղ հավաքել և պարենավորման գործում այդ կերպ հստակություն մտցնել՝ տեղի Ամերիկյան կոմի-

տեն հրաժարվեց տարբեր հանրակացարաններում ու մասնավոր տներում հաստատվածներին, ինչպես նաև փողոցներում թափառող անօթևաններին սնունդ տրամադրել՝ պահանջելով սրանցից կենտրոնանալ «Պոլիգոն» կոչված նախկին զորանոցի 59 հանրակացարաններում: Սա գաղթականության հետ նոր բախումների պատճառ դարձավ: Սակայն, տասնօրյա ընդհարումներից հետո սովի դատապարտված մարդիկ ստիպված եղան ընդունել կոմիտեի պայմանները:

«Ցառաջ» պարբերականն իր էջերում բազմիցս անդրադարձել է «Պոլիգոն»-ում հաստատված գաղթականության խնդիրներին, լուսաբանել նրանց օգնելու գործում Ամերիկոմի քայլերը, վեր հանել ու մատնանշել ապօրինությունների ողջ շղթան, որ հանգեցրել էր գաղթականության ծայրահեղ թշվառությանը [4, էջ 3: 5, էջ 2: 6, էջ2: 7, էջ 2]: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը պարբերականը տեսնում էր թուրքական արշավանքից հետո Արևելյան Շիրակի ու Կարսի անմարդաբնակ դարձած գյուղերում գաղթականներին տեղավորելու և նրանց գյուղատնտեսական գործիքներով ապահովելու մեջ [1, էջ 3]: Իսկ «Պոլիգոն»-ի հանրակացարաններում 24000-ից ավել գաղթական հավաքելու Ամերիկոմի ծրագիրը պարբերականը համարել է վտանգավոր, որովհետև՝

1. գաղթականության կենտրոնացումը մեկ վայրում անպայման հանգեցնելու էր հանցագործությունների թվի աճին,
2. տասնյակ հազարավոր մարդկանց կուտակումը այնպիսի շինություններում, որտեղ սենյակները միմյանցից առանձնացված չէին դռներով, բերելու էր բարքերի անկման և նպաստելու էր հիվանդությունների բռնկմանն ու տարածմանը (այդ թվում՝ նաև սեռական ճանապարհով փոխանցվող վարակիչ հիվանդությունների տարածմանը):
3. գաղթականներին տրամադրված զորանոցային տիպի շենքերը կարճ ժամանակահատվածում վերածվելու էին ավերակների:

Ցավոք, պարբերականի կանխատեսումները շուտով իրականություն դարձան: Ամերիկոմին չհաջողվեց պարենավորման գործում շոշափելի հաջողությունների հասնել: Ցանկանալով սահմանափակել ավելորդ ծախսերը՝ կոմիտեն սկսեց օգտվել գաղթականների ձրի աշխատանքից: Որպես հետևանք՝ չվարձատրվող, բայց մեծ իշխանություն ձեռք բերած մարդիկ գտան եկամուտի այլ աղբյուրներ: «Գիշերային ժամերին հաճախ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես են բացվում պահեստների կնքված դռները, թե ինչպես են Պոլիգոնի ճանապարհին անհայտանում սնունդ և հագուստ փոխադրող բեռնասայլերը, թե ինչպես են ոմանք միանգամից մի քանի ձեռք հագուստ ստանում, իսկ որիշները տկլոր մնալու պատճառով նույնիսկ հացի համար հերթ կանգնել չեն կարող», - գրել է բժիշկ Ս. Փիրումովը ՀՀ խնամատարության նախարարին ներկայացրած իր զեկուցագրում [19, թ.206]:

Իրականություն դարձան նաև մյուս կանխատեսումները. հաշված շաբաթների ընթացքում զորանոցային շինությունները վերածվեցին ավերակների, պատուհանները և դռները հանվեցին, կոտրված ապակիները փոխարինվեցին կտուրներից պոկված թիթեղներով, շարքից դուրս եկան ջեռուցման համակարգն ու սանհանգույցը: Հանրակա-

ցարանային կյանքը գաղթականների շրջանում հանգեցրեց բարքերի անկմանն ու վեներական հիվանդությունների տարածմանը: Ահռելի մասշտաբներ ընդունեցին սովամահության դեպքերը: Ս. Փիրումովի հավաստմամբ հանրակացարաններում օրական մահանում էր մինչև 25 մարդ, սակայն դիակները շաբաթներով չէին հանձնվում, որովհետև ողջերն այդ կերպ յուրացնում էին մահացածների բաժին սնունդը [19, թ.206]:

Ստեղծված իրավիճակից միակ ելքը հանրակացարանների արագ դատարկումն էր: Գաղթականությանն անհրաժեշտ էր ժամ առաջ տեղավորել Կարսի և Ալեքսանդրապոլի դատարկված գյուղերում, նրանց տրամադրել սերմնացու, աշխատանքային գործիքներ և այդ կերպ փրկել տասնյակ հազարավոր անմեղների կյանքը:

«Պոլիգոն»-ը դատարկելու առաջին փորձը կատարվեց 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին, սակայն էական արդյունքներ չտվեց: Նախատեսված 2200 գաղթականներից Կարս տեղավորվել հաջողվեց միայն 300-ին: Չվստահելով իշխանությունների խոստումներին՝ գաղթականներն ըմբոստացան և հրաժարվեցին հանրակացարանները լքելուց: 1920 թ. հունվարի 9-ին ՀՀ խնամատարության նախարարին ներկայացրած իր զեկուցագրում Ամերկյումի ներկայացուցիչ Ռոբինսոնն իրավիճակը ներկայացրել է հետևյալ կերպ. «...ոչ մեկը չի ուզում թողնել Պոլիգոնը, շատերը պառկում են գետնին և չեն ուզում մոտենալ գնացքին: Համառոտներին ես սպառնացել եմ զրկել սննդից» [27, էջ2]:

1920 թ. հունվարի վերջերին «Պոլիգոն»-ի դատարկման փորձը կրկնվեց. 500 կարսեցիներ, 300 խնուսցիներ և 347 սասունցիներ ուղարկվեցին Կարս: 500 կաղզվանցիներ ուղևորվեցին իրենց բնակության նախկին վայրերը [18, թ.41, 54]: Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում սրանց մեծ մասը, չդիմանալով ձմեռային ճանապարհի դժվարություններին և բնակության նոր վայրերում զրկված լինելով տարրական կենսապայմաններից, վերադարձավ Ալեքսանդրապոլ [20, թ.5]:

Հանրակացարանների դատարկման երրորդ՝ վերջին փուլը սկսվեց 1920թ. փետրվարի վերջերին: Կարևորագույն և արդեն անհույս թվացող այս առաքելությունը հնարավոր դարձավ միայն ՀՀ խնամատարության նախարարության Կարս-Ալեքսանդրապոլ շրջանի հատուկ ներկայացուցիչներ Սմբատ Բորոյանի և Օնիկ Մխիթարյանի գրագետ գործողությունների շնորհիվ:

Հնարավոր ցնցումներից խուսափելու նպատակով գաղթականներից կազմակերպվեցին 3-5-հոգանոց խմբեր, որոնք գործուղվեցին՝ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի լքված գյուղերն ուսումնասիրելու: Միաժամանակ այդ գյուղերը թուրք-թաթարական խուժանի հարձակումներից պաշտպանելու և դրանցում կարգ ու կանոն հաստատելու համար «Պոլիգոն»-ի գաղթականներից ստեղծվեց միլիցիայի 500-հոգանոց զորամաս (300 հեծյալ, 200 հետևակ):

Գաղթականության մեծ տեղաշարժը, որի արդյունքում վերջապես դատարկվեց ողջ Ալեքսանդրապոլը, սկսվեց 1920թ. փետրվարի 24-ին: Մոտ մեկ ամսվա ընթացքում տարբեր հաշվումներով քաղաքից հեռացան 25-26000 արևմտահայեր և 9-10000 կովկասահայեր, 5000 բասենցիներից 4000-ը հաստատվեց Մելիմի շրջանում, իսկ 1000-ը՝ Ալեքսանդրապոլի դատարկ գյուղերում: Մնացած 29400-ը տեղավորվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի 6 և Կարսի շրջանի 15 գյուղերում [20, թ.9-10]: Նոր բնակավայրերում

գաղթականությունը հիմնականում ապահովվեց բնակարաններով, վարելահողով, արտատեղիներով, անասնակերով և առաջին անհրաժեշտության այլ պարագաներով:

**ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ.** 1918 թ. դեկտեմբերին սկսված հայ-վրացական կարճատև պատերազմից հետո Ալեքսանդրապոլի գավառը հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական շատ ծանր իրավիճակում, որն անմիջապես ազդեց գաղթականության վիճակի վրա: Քաղաքը վերածվեց մուրացկանների բնակատեղիի: Գաղթականության վիճակը բարելավելու քաղաքային իշխանությունների՝ անկարողությունը շուտով հանգեցրեց զինված բախումների: Պարենամթերքի մատակարարման հարցերը կարգավորելու համար Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմ) փորձեց բոլոր գաղթականներին հավաքել ցարական բանակի նախկին զորանոցներում: Սակայն 30000 մարդու մեկ տեղում կենտրոնացնելը լուծում չէր: Ընդհակառակը՝ թշվառությունը հանգեցրեց բարքերի անկման ու հիվանդությունների տարածմանը: Ահռելի մասշտաբների հասան սովամահության դեպքերը: Դրությունը փոխվեց միայն 1920 թ. գարնանը, երբ ՀՀ իշխանություններին հաջողվեց շուրջ 36.000 գաղթականների տեղավորել Կարսի և Ալեքսանդրապոլի դատարկված գյուղերում:

### **Գրականություն**

1. Ալեք. *Ալեքսանդրապոլի գաղթականների վիճակը*: «Յառաջ» օրաթերթ: Երևան: 1919: N 44: 13 նույեմբերի:
2. Բաղդասյան Խ. *Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թ.*: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1962: 296 էջ:
3. *Գաղթականության մեջ*: «Զանգ» թերթ: Երևան: 1919: N 5: 12 յունուարի:
4. Դրսեցի. *Ամերիկեան նպաստամատույցը Ալեքսանդրապոլում*: «Յառաջ» օրաթերթ: Երևան: 1919: N 61: 3 դեկտեմբերի:
5. Դրսեցի. *Խորթ զաւակները*: «Յառաջ» օրաթերթ: Երևան: 1919: N 64: 9 դեկտեմբերի:
6. Դրսեցի. *Պոլիգոնների գիշատիչները*: «Յառաջ» օրաթերթ: Երևան: 1920: N 16: 23 յունուարի:
7. Դրսեցի. *Պոլիգոնների գիշատիչները*: «Յառաջ» օրաթերթ: Երևան: 1920: N 18: 25 յունուարի:
8. Էլչիբեկյան Հ. *Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը* // ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր»: Հասարակական գիտություններ: Երևան: 1947: N 8: էջ 51-64:
9. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ): Ֆոնդ 127: Ցուցակ 1: Գործ 2976:
10. ՀԱԱ: Ֆոնդ 105: Ցուցակ 1: Գործ 2853:
11. ՀԱԱ: Ֆոնդ 105: Ցուցակ 1: Գործ 3003:
12. ՀԱԱ: Ֆոնդ 121: Ցուցակ 1: Գործ 91:
13. ՀԱԱ: Ֆոնդ 201: Ցուցակ 1: Գործ 138:
14. ՀԱԱ: Ֆոնդ 201: Ցուցակ 1: Գործ 168:
15. ՀԱԱ: Ֆոնդ 202: Ցուցակ 1: Գործ 1271:
16. ՀԱԱ: Ֆոնդ 203: Ցուցակ 1: Գործ 4:
17. ՀԱԱ: Ֆոնդ 205: Ցուցակ 1: Գործ 689:
18. ՀԱԱ: Ֆոնդ 205: Ցուցակ 1: Գործ 801: Մաս 1:
19. ՀԱԱ: Ֆոնդ 205: Ցուցակ 1: Գործ 801: Մաս 2:
20. ՀԱԱ: Ֆոնդ 205: Ցուցակ 1: Գործ 830:

21. Հայրապետյան Ա. *Ժողովրդագրական գործընթացներն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918 թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2018: Հ. 21: Էջեր 113–127:
22. Հայրապետյան Ա. *Օսմանյան ցեղասպանական քաղաքականության շարունակությունը Ղարաքիլիսայի շրջանում (1918 թ. մայիս-հոկտեմբեր)* // Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակին և Վանաձորի պետական համալսարանի հիմնադրման 50-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու: Վանաձոր: 2019: Էջեր 254–262:
23. *Հին ցալը*: «Հայաստանի ձայն» օրաթերթ: Երևան: 1919: N 53: 20 նոյեմբերի:
24. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ: Լեռնի ֆոնդ: ցուցակ 1: գործ 253:
25. *Ղարաքիլիսեի յանձնումը*: «Մշակ» օրաթերթ: Թիֆլիս: 1918: N 20: 18 հոկտեմբերի:
26. «Մշակ» Օրաթերթ: Թիֆլիս: 1918: N 81: 17 ապրիլի:
27. *Պոլիգոնի գաղթականները*: «Յառաջ» օրաթերթ: Երևան: 1920: N 9: 13 յունւարի:
28. *Պոլիգոնում տեղադրուած գաղթականութեան ծանր վիճակը*: «Մարդկայնութիւն» շաբաթաթերթ: Ալեքսանդրապոլ: 1919: N 4: 28 մարտի:
29. *Սովը գաւառում*: «Ժողովուրդ»: Երևան: 1919: N 53: 18 մայիսի:
30. *Данные о пространстве и населении Закавказья* // «Кавказский календарь на 1916 год». Тифлис. Тип. Главного управления Наместника Кавказа. 1915. отд. III.

## References

1. Alek. The Situation of the Emigrants of Alexandropol [*Alek'sandropoli gaght'akanneri vichaky*]. "Yaraj" Daily newspaper. Yerevan. 1919. N 44. November 13. (in Armenian)
2. Badalyan Kh. German-Turkish Occupiers in Armenia 1918 [*Germana-t'urk'akan okupantnery Hayastanum, 1918t'*]. Yerevan. Yerevan University Press. 1962. 296 p. (in Armenian)
3. Among the Immigrants [*Gaght'akanut'yan mej*]. "Zang". Daily newspaper. Yerevan. 1919. N 5. January 12. (in Armenian)
4. Drsetsi. American Relief Committee in Alexandropol [*Amerikyan npastamatuyts' komiten Alek'sandrapolum*]. "Yaraj" Daily newspaper. Yerevan. 1919. N 61. December 3. (in Armenian)
5. Drsetsi. Stepchildren [*Khort' zavaknery*]. "Yaraj" Daily newspaper. Yerevan. 1919. N 64. December 9. (in Armenian)
6. Drsetsi. Predators of Polygons [*Poligonneri gishatich' nery*]. "Yaraj" Daily Newspaper. Yerevan. 1920. N 16. January 23. (in Armenian)
7. Drsetsi. Predators of Polygons [*Poligonneri gishatich' nery*]. "Yaraj" Daily newspaper. Yerevan. 1920. N 18. January 25. (in Armenian)
8. Elchibekyan H. The Battle of Gharakilisa [*Gharak'ilisayi chakatamarty*]. "Bulletin of Social Sciences". Yerevan. 1947. N 8. p. 51-64. (in Armenian)
9. National Archives of Armenia (NAA) [*Hayastani azgayin arkhiv*]. Fund 127. List 1. File 2976. (in Armenian)
10. NAA [HAA]. Fund 105. List 1. File 2853. (in Armenian)
11. NAA [HAA]. Fund 105. List 1. File 3003. (in Armenian)
12. NAA [HAA]. Fund 121. List 1. File 91. (in Armenian)
13. NAA [HAA]. Fund 201. List 1. File 138. (in Armenian)
14. NAA [HAA]. Fund 201. List 1. File 168. (in Armenian)
15. NAA [HAA]. Fund 202. List 1. File 1271. (in Armenian)
16. NAA [HAA]. Fund 203. List 1. File 4. (in Armenian)

17. NAA [HAA]. Fund 205. List 1. File 689. (in Armenian)
18. NAA [HAA]. Fund 205. List 1. File 801. Part 1. (in Armenian)
19. NAA [HAA]. Fund 205. List 1. File 801. Part 2. (in Armenian)
20. NAA [HAA]. Fund 205. List 1. File 830. (in Armenian)
21. Hayrapetyan A. Demographic Processes in Alexandropol Uezd in May-November of 1918 [*Zhoghovrdagrakan gortsynt'ats'nern Alek'sandrapoli gavarrum 1918t'. mayis-noyember amisnerin*] // «Scientific Works» of SCAS NAS RA. Gyumri. 2018. Vol. 21. pp. 113-127. (in Armenian)
22. Hayrapetyan A. The Continuation of the Ottoman Genocidal Policy in the Gharakilisa Region (May-October 1918) [*Osmanyen ts'eghaspanakan k'aghak'akanut'yan sharunakut'yuny Gharak'ilisayi shrjanum (1918t'. mayis-hoktember)*] // Collection of materials of the international conference dedicated to the 150th anniversary of the birth of Hovhannes Tumanyan and the 50th anniversary of the foundation of Vanadzor State University. Vanadzor. 2019. pp. 254-262. (in Armenian)
23. The Old Pain [*Hin ts'avy*], "Hayastani dzayn" Daily newspaper, Yerevan, 1919, N 53, November 20 (in Armenian).
24. Archives of the History Institute of the NAS RA [*HH GAA Patmut'yan instituti arkhiv*]. Leo's fund. list 1. file 253. (in Armenian)
25. Surrender of Gharakilisa [*Gharak'ilisayi handznumy*], "Mshak", Daily Newspaper, Tiflis, 1918, N 20, October 18 (in Armenian)
26. "Mshak". Daily Newspaper. Tiflis. 1918. N 81. April 17. (in Armenian)
27. Polygon Immigrants [*Poligoni gaght'akannery*], "Yaraj" Daily newspaper, Yerevan, 1920, N 9, January 13 (in Armenian)
28. The plight of the Emigrants Settled in Polygon [*Poligonum teghavorvats gaght'akanut'yan tsanrvichaky*], "Mardkaynityun", Weekly newspaper, Alexandropol, 1919, N 4, March 28 (in Armenian)
29. Famine in the Province [*Sovy gavarrum*]. "Zhoghovurd" Daily newspaper. Yerevan. 1919. N 53. May 18. (in Armenian)
30. Data on the space and population of Transcaucasia [*Dannyye o prostranstve i naselenii Zakavkaz'ya*]. "Caucasian Calendar for 1916". Tiflis. Printing House of the Head Office of the Viceroy of the Caucasus. 1915. Op. III. p. 627. (in Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: 02.09.2023

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: 13.09.2023

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: 27.11.2023

### **Տեղեկություններ հեղինակի մասին**

**Արմեն Սերգոյի ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝** պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ  
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, Գյումրի, ՀՀ,  
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Երևան, ՀՀ,  
ԾՊՀ պատմության և իրավագիտության ամբիոնի դոցենտ, Գյումրի, ՀՀ,  
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>

**Armen Sergo HAYRAPETYAN:** PhD in History, Associate professor,  
Director of the Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA,  
Senior research worker, NAS Institute of History, Yerevan, RA,  
Associate Professor of Shirak State University after M. Nalbandyan, Gyumri, RA,  
e-mail: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>

**Армен Сергеевич АЙРАПЕТЯН:** кандидат исторических наук, доцент,  
директор Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА,  
старший научный сотрудник Института истории НАН, Ереван, РА,  
доцент кафедры истории и правоведения ШГУ, Гюмри, РА,  
эл. адрес: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>